

Zoogdiergegevens in de 'Verslagen van den Landbouw' 1861-1900

E. Pelzers

Inleiding

Historische gegevens over diersoorten zijn om meer dan één reden waardevol. Dergelijke gegevens laten niet alleen zien dat een diersoort vroeger in een bepaalde streek voorkwam, maar bieden, in het geval van goed gedocumenteerde archiefstukken, ook informatie over aantalsontwikkelingen, de relatie tussen mens en de desbetreffende soort, ecologische verspreidingsgegevens, etc.

Vooraf uit de negentiende eeuw zijn bronnen voorhanden, waarin zich rijkelijk veel zoölogische data bevinden. Het merendeel van deze voor de zoölogie relevante archieven komt voort uit jachtwettelijke en landbouwadministratieve bepalingen. Een aantal negentiende-eeuwse archieven werd reeds eerder in mammalogische literatuur gebruikt: Brouwer (1949), Husson (1949), Van Wijngaarden (1957), Van Klinken (1982), Geraedts (1983), Pelzers et al (1984), Pelzers & Thissen (1985) en De Rijk (1986). Pelzers (1986) somt enkele voorbeelden van historische bronnen op.

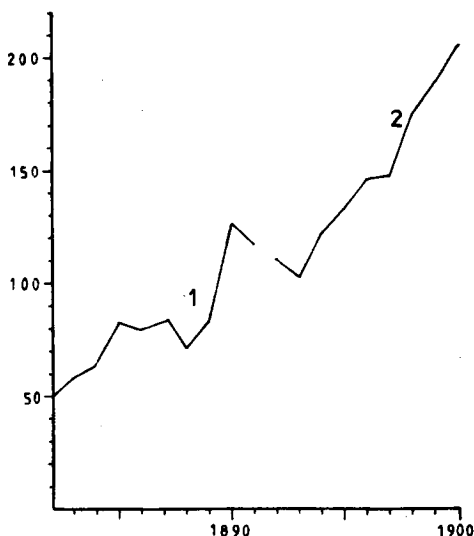
Vaak zijn historische gegevens slechts fragmentarisch aanwezig en dan moet de onderzoeker zich behelpen met een geringe hoeveelheid informatie. Het behoeft geen betoog dat zoöhistorische data kritisch benaderd moeten worden.

In dit artikel wordt een compilatie gemaakt en een interpretatie gegeven van zoogdiergegevens, die terug te vinden zijn in de 'Verslagen van den landbouw in Nederland' tussen 1861-1900.

Bronmateriaal

De 'Verslagen van den landbouw in Nederland' (verder genoemd: Verslagen) zijn jaarlijkse rapporten, waarin de toestand van de Nederlandse landbouw in het desbetreffende jaar beschreven wordt. De jaarlijkse verslagen verschenen sedert 1816, opgemaakt uit de mededelingen van de toenmalige Commissiën van Landbouw. Voor 1877 ontleende de redactie van de Verslagen haar informatie hoofdzakelijk aan de 'Verslagen van den toestand der provinciën', die jaarlijks bij de Provinciale Staten ingediend werden. Vanaf 1877 putte men vooral uit gemeentelijke landbouwverslagen (1).

Dit artikel is een compilatie van relevante zoogdiergegevens uit de Verslagen van 1861-1900. Tot 1882 versloeg men de gegevens over schade door dieren aan de landbouw in de vorm van een beschouwend verhaal; vanaf 1882 kwam er een tabellarisch overzicht. Per

Figuur 1. Het aantal gemeenten per jaar dat, volgens de Verslagen, konijnenschade meldde tussen 1882-1900. (1 = schade door Hazen en Konijnen samen; 2 = schade door Konijnen alleen) X-as = jaar; Y-as = aantal gemeenten).

gemeente werd geïnventariseerd, met vermelding van de aard en omvang van de schade, welke diersoort schade had veroorzaakt (2). Ook kwam er later een tabel met vermelding van het totaal aantal gemeenten per provincie waar een bepaalde soort schade had aangebracht.

Deze bijdrage beperkt zich tot het Konijn, de Eekhoorn, de kleine marterachtigen en het

Tabel 1: Het aantal gemeenten per provincie in 1892 en 1900 dat, volgens de Verslagen, konijnenschade meldde.

Provincie	1892	1900
Noord-Brabant	43	78
Limburg	24	34
Zeeland	7	23
Gelderland	10	17
overige provincies	27	55
Nederland totaal	111	207

grof wild. Gegevens over de Veldmuis en de Hamster, welke ook in de verslagen vermeld staan, zijn reeds voor een deel of geheel verwerkt in Husson (1949), Van Wijngaarden (1957) en Pelzers et al (1984).

Het Konijn

Uit figuur 1 en tabel 1 blijkt, dat het aantal gemeenten dat konijnenschade meldde, in de laatste decennia van de vorige eeuw sterk steeg. Deze stijging deed zich vooral in de zuidelijkste provinciën voor: Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Schade werd voornamelijk toegebracht aan hout- en akkerbouwgewassen. In de duinen langs de Nederlandse kust was het Konijn al sinds lang een plaag door het graven van gangstelsels en het aanvreten van duinbeplantingen (Jelles 1968). De bestrijding van de soort had hier zo nu en dan succes; zo kan men in het Verslag van 1869 (bladzijde 210) lezen. In Noord-Holland wordt alleen daar niet meer geklaagd, waar men in het duin door de provincie, of, onder Schoorl, door het domein beheerd, de situatie geheel en al meester is... Ook op Texel en bij Den Helder onder Huisduinen bleef de bestrijding door de provincie niet zonder succes. Op andere plaatsen in de duinen bleef men echter voortdurend klagen. In 1881 vermeldde men in het Verslag (bladzijde 150) dat wilde Konijnen uitsluitend op diluviale zandgronden en de duinen voor-

kwamen. Dat deze uitspraak niet geheel waar is, blijkt uit het veelvuldig voorkomen van Konijnen in Zuid-Limburg en Zeeland (figuur 2; tabel 1) (zie ook Pelzers & Thissen 1985).

Welke oorzaken kunnen ten grondslag liggen aan de aanzienlijke stijging van het aantal gemeenten dat konijnenschade leed in de laatste decennia van de 19de eeuw?

1. Administratieve oorzaken

De redactie van de Verslagen sprak regelmatig haar ongenoegen uit over de onvolledigheid van de gegevens en spoorde de provinciale en gemeentelijke bestuurders aan tot meer nauwkeurigheid bij het verzamelen van de landbouwkundige informatie. In 1890 werd met enige tevredenheid gesteld dat de opgaven van schade door de gemeenten met 'grootte volledigheid' waren opgesteld (bladzijde VI).

2. Landbouwkundige factoren

Diverse malen repte men in de Verslagen over de sterke vermeerdering en het steeds schadelijker optreden van Konijnen. De voedselsituatie van het Konijn verbeterde in de tweede helft van de vorige eeuw aanmerkelijk door een stijgende oogstopbrengst en een kwalitatieve vooruitgang van de gewassen (tabel 2). Op een positieve correlatie tussen het reproductievermogen van het Konijn en de voed-

Tabel 2. De gemiddelde oogstopbrengst van een aantal gewassen (hectoliter/hectare), berekend per decennium, tussen 1861-1900 in Nederland (bron: Verslag 1900).

Gewas	1861/1870	1871/1880	1881/1890	1891/1900
Tarwe	21,0	22,7	23,4	24,9
Rogge	17,2	17,2	19,1	21,0
Wintergerst	22,6	21,2	23,8	31,5
Haver	33,7	35,3	38,4	42,2
Bonen	20,1	21,3	26,1	23,8
Erwten	22,8	19,6	21,7	23,4

Figuur 2. Gemeenten, waar in 1885 volgens het Verslag van dat jaar, konijnenschade werd geleden.

selsituatie wijst onder meer Bull (1962). Een gunstige voedselsituatie kan de reproductie van de soort begunstigen. Mogelijk is ook de verhoogde oogstopbrengst in Nederland tussen 1860 en 1900 van stimulerende invloed geweest op het aantal dieren.

De verhoogde landbouwproductie per hectare en het steeds meer in productie nemen van woeste grond als bos en landbouwgrond in die tijd verhoogden de kans op schade door Konijnen en daarmee ongetwijfeld ook het aantal klachten.

Jachtwettelijke factoren

De bestrijding van Konijnen door grondgebruikers werd ernstig bemoeilijkt door de Jachtwet van 1857, die de belangen van het jachtbedrijf en de wildstand beschermde, hetgeen grote schade voor de landbouw betekende (Bloemers 1933; Pelzers & Thissen 1985).

Boeren en landbouwkundigen verzetten zich hevig tegen de Jachtwet, die het jachtrecht in principe toekende aan de grondeigenaren en niet aan de grondgebruiker (3). Bovendien gold op een aantal plaatsen in Nederland nog het heerlijk jachtrecht (4). Konijnen mochten alleen op terreinen die in eigen bezit waren, bejaagd of vervolgd worden, of, indien op andermans terrein, met schriftelijke toestemming van de eigenaar of jachtgerechtigde. De dieren konden zich ongestoord vermeerderen

in de bossen of op andere terreinen, waarvan het jachtrecht toebehoorde aan personen met andere belangen dan die van de boeren. Het Konijn was een belangrijk jachtobject voor jachtliefhebbers. Deze netelige kwestie heeft voortbestaan tot de invoering van een nieuwe Jachtwet in 1923.

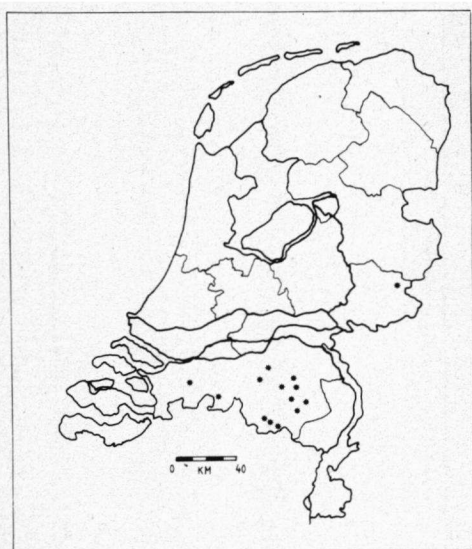
De Jachtwet van 1857 (art. 29) gaf ook de mogelijkheid aan grondeigenaren, jachtgerechtigden of jachtbevoegden om premieën te krijgen voor dode roofdieren (Vossen, marterachtigen) (5). Later loofden ook particuliere jachtverenigingen premieën voor dergelijke soorten uit. Dit was een doorn in het oog van de boeren en landbouwkundigen, die het wegvangen van predatoren van Konijnen en muizen verwierpen. Een dergelijk premiestelsel werkte ongetwijfeld gunstig op de konijnenpopulatie.

De Eekhoorn

Schademeldingen van Eekhoorns kwamen vooral uit Noord-Brabant en een enkele maal uit een andere provincie (figuur 3). Schade werd hoofdzakelijk geconstateerd aan den-
nen, waar de knoppen en de schors het moesten ontgelden. In de periode 1890-1900

Vermoedelijk hing de toename van de schade van Eekhoorns samen met de uitbreiding van bosbeplantingen.

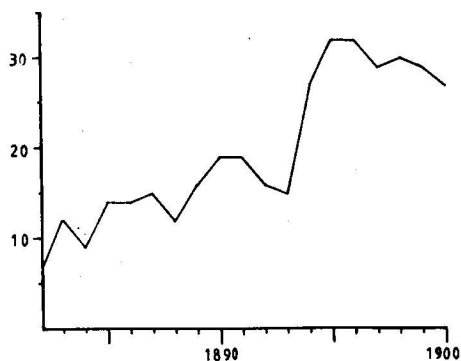

Figuur 3. Gemeenten, waar in 1885 volgens het Verslag van dat jaar, eekhoornschade werd geleden.

nam het aantal gemeenten, dat eekhoornschade meldde, flink toe (figuur 4). Enkele gemeentebesturen in Noord-Brabant besloten over te gaan tot het betalen van premieën voor dode Eekhoorns. Vermoedelijk hing deze toename van schadeconstateringen samen met de omzetting van woeste grond in bosbeplanting. Het ging hierbij in Noord-Brabant tussen 1896 en 1900 om een oppervlakte jaarlijks variërend van 247 ha tot 631 ha. De schadegevoeligheid steeg hierdoor sterk.

Kleine marterachtigen

Zoals reeds werd meegedeeld, waren er premieën voor dode roofdieren (Vossen, marterachtigen) uitgelooft in de negentiende eeuw.

Figuur 4. Het aantal gemeenten per jaar dat, volgens de Verslagen, eekhoornschade meldde tussen 1882-1900. (X-as = jaar; Y-as = aantal gemeenten).

In de 19de eeuw werden premieën uitgelooft voor het doden van marterachtigen.

In vrijwel alle Nederlandse jachtwetten van die eeuw kwam een dergelijke bepaling voor. De Jachtwet van 1857 (artikel 29) bepaalde dat, indien de minister het nodig achtte, men voor een dode Bunzing, Hermelijn of Wezel f 0,30 kreeg. Premieën voor dode Wezels en Hermelijnen konden het gehele jaar door worden genoten; voor premieën voor overige roofdieren gold een kortere periode. In de Jachtwet van 1857 heetten deze roofdieren 'schadelijk gedierte'; ze vormden in de ogen van velen een bedreiging voor het jachtwild en voor de inkomsten van het jachtbedrijf. Ook particuliere jachtverenigingen, zoals bijvoorbeeld in Opsterland, betaalden premieën voor het doden van roofdieren. Figuur 5 toont het jaarlijks aantal dode Wezels en Bunzingen, waarvoor gedurende enkele lustra premieën werden betaald door een jachtvereniging uit Opsterland. Opvallend zijn de schommelingen van het jaarlijkse aantal ingeleverde Wezels (vergelijk Van Klinken 1982). In de Verslagen wordt een nauw verband geopperd tussen het aantal Veldmuizen en Wezels (zie ook Ritzema Bos 1879). Men drong dan ook aan op een bescherming van veldmuispredatoren.

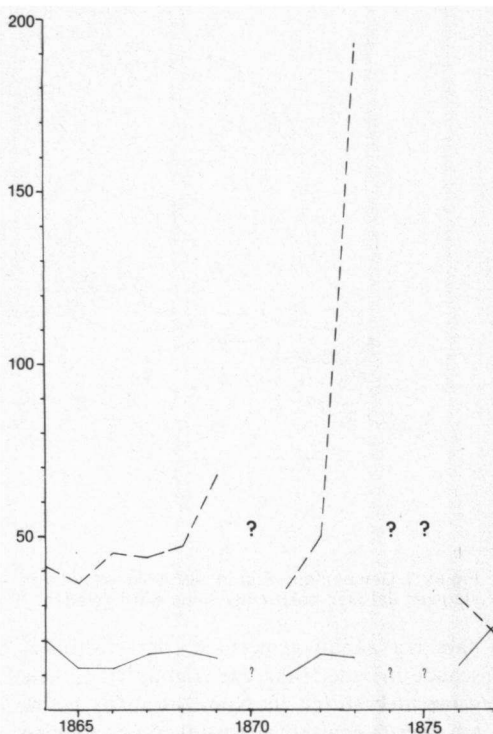
In de geraadpleegde Verslagen staan vrijwel geen Hermelijnen vermeld (vergelijk Van Klinken 1982). Vermoedelijk was er sprake van verwisseling tussen de Wezel en de Hermelijn. Volgens Van Bemmelen (1864) heerste er verwarring tussen beide soorten doordat men de Hermelijn in zomerkleed Wezel noemde. Betalingen voor dode Hermelijnen kunnen daardoor misschien in de premieopgaven onder de Wezel zijn geboekt.

Dit verschijnsel van het vrijwel ontbreken van hermelijnmeldingen, maar wel veel wezelmeldingen in de administraties, is uit diverse streken in Nederland bekend voor na-genoege de gehele negentiende eeuw, bijvoorbeeld in de premiestaten van de houtvesters 1814-1852, diverse gemeentelijke premiestaten 1852-1859 en jachtregistratieboeken (Van Klinken 1982, Pelzers 1986). Van Bemmelen (1864) stelt echter dat zowel de Wezel als de Hermelijn algemeen in Nederland voorkwam. Ritzema Bos (1879) daarentegen zegt dat de Hermelijn 'veel minder veelvuldig' voorkwam dan de Wezel en dat verwisseling tussen Wezel en Hermelijn niet voorkwam.

Grof wild

Om verwarring te voorkomen dient de term 'grof wild' kort uitgelegd te worden. In de Jachtwet van 1857 (artikel 17) verstond men hieronder Reeën en herten (6). In dit artikel wordt het Wilde Zwijn ook tot het grof wild gerekend. De term 'grof wild' geeft in de gebruikte archiefstukken soms aanleiding tot onduidelijkheid; het is niet altijd helder welke soorten precies bedoeld zijn (7).

Het Wilde Zwijn werd volgens Ritzema Bos (1879) na 1830 vrijwel niet meer in ons land

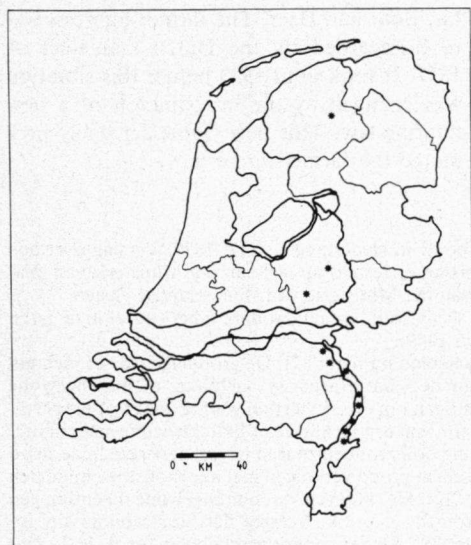
Figuur 5. Het aantal gedode Wezels en Bunzingen per jaar, waarvoor in Opsterland (Friesland) door een jachtvereniging premien werden betaald (bron: Verslag 1864-1877). (X-as = jaar; Y-as = aantal dode exemplaren; — = Bunzing; --- = Wezel).

aangetroffen. Tussen 1861 en 1900 echter vertoonden zich regelmatig zwervende die-

Artikel 16 van een pachtcontract van de pacht-hoeve 'Het Mehr' in Well (L.), gedateerd 1 april 1892.

Bron: RAL, Magazijnlijst Kasteel Well inv.nr. 466.

Art. 16. De verhuurder reserveert zich het jachtrecht op de verhuurde gronden, het is de huurder streng verboden, op op de eigendom, van de verhuurder jachtwilt te schieten, of te vangen, op verbeurt een boete van vijf en twintig gulden, aan de verhuurder te betalen. De huurder is persoonlijk verantwoordelijk, voor alle jachtstrooprij door zijne huisgenooten, bedroeven, en is verplicht, zodra hij ontdekt dat in de eigendomme, van de verhuurder wild, gorang, of gedorod wordt, of dat er hout of gras gestals wordt, hiervan de rentmeester kennis te geven.

Figuur 6. Gemeenten, waar volgens de Verslagen tussen 1861-1900, schade door Wilde Zwijnen werd geleden.

ren, afkomstig uit Duitsland, in Limburg en een enkele keer slaagden zij erin de Maas over te komen en in Noord-Brabant te geraken (figuur 6). Ook vermeldten de Verslagen onder andere een zwerver op de Veluwe (1884), nabij Beetsterzwaag (1887) en een onbekend aantal Wilde Zwijnen in Drenthe (1887). Men vreesde het Wilde Zwijn vooral om de schade, die het aanrichtte in jonge bosbeplantingen, en om het omwoelen van bezaaide akkers.

De Ree wordt in de Verslagen gemeld bij Ooststellingswerf (1887) en uit Limburg. Hoewel er in vele Verslagen tussen 1861 en 1900 meldingen van grof wild uit Gelderland en Limburg komen, is hieruit niet altijd op te maken om welke soorten het gaat. In 1865, 1866 en 1867 schoot men respectievelijk 25, 23 en 18 Reeën in de laatst genoemde provincie. Volgens Brouwer (1956) hielden zich rond 1875 enkel op de Veluwe en in Limburg Reeën op. Pas omstreeks 1890 breidde de soort zich in het noorden enigszins uit (Brouwer 1956). Dit stemt grotendeels overeen met de gegevens in de Verslagen.

Herten vertoonden zich onder meer in Overijssel (1896, 1897 en 1898), bij Doorwerth (1868) en bij Boxmeer (1896, 1897). Of hier het Edelhert bedoeld is, kan niet mer zekerheid worden gezegd, maar dat lijkt wel waarschijnlijk (6). Damherten kwamen destijds in

Nederland alleen in hertenkampen voor (Ritzema Bos 1879). Volgens de zelfde auteur veroorzaakten het Edelhert en de Ree veel kwaad in de houtteelt en de landbouw. In zijn oog woog de waarde van het jachtplezier en van het geschoten grof wild hier niet tegen op. In de Verslagen werden herten op de Veluwe gemeld, die schade in de houtteelt aanrichtten (1871, 1872 en 1873). Brouwer (1949) verhaalt uitgebreid over de historie van het Edelhert op de Veluwe.

Slotbeschouwing

Het beheer van genoemde soorten was in de tweede helft van de vorige eeuw geregeld door de Jachtwet van 1857, de daaruit voortvloeiende ministeriële beschikkingen en een aantal verordeningen, uitgevaardigd door lagere overheden. Bescherming van het jachtwild en de belangen van het jachtbedrijf stonden daarbij centraal. Met de landbouw hield men hierbij weinig rekening. Tegen deze jachtwildvriendelijke wetgeving bestond bij de boeren veel weerstand. In hun ogen leidde het toenmalige wildbeheer tot veel schade aan de gewassen op het veld (zie onder andere Verslag 1861 bladzijde 132). In 1923 loste de regering deze kwestie op door de introductie van een nieuwe Jachtwet, waarbij belangrijke concessies aan de landbouw werden gedaan ter voorkoming van wildschade (Pelzers & Thissen 1985). Het heerlijk jachtrecht werd in dat zelfde jaar opgeheven.

Dankwoord

Een woord van dank is bestemd voor Johan Thissen en Timo van Zeldert voor hun getoonde belangstelling. Het Prins Bernhardfonds verleende een subsidie aan de Vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming (Werkgroep Kleine Marterachtigen), waardoor dit onderzoek mogelijk was.

■ E. Pelzers, Lankforst 46-68,
6538 KA Nijmegen.

Summary

Mammal-data in the 'Annual Agricultural Reports' 1861-1900.

Data about distribution, crop damage and game management of several mammals (Wild Rabbit, Red Squirrel, small Mustelids, Wild Boar, Red Deer and Roe Deer) during the second half of the 19th century in the Ne-

therlands are gathered and analysed from the Annual Agricultural Reports. The Dutch Game-act of 1857 protected the hunting-interests and the game-population. This led to a lot of damage in the agriculture and forestry, caused amongst others by Wild Rab-

bit, Boar and Deer. The farmer-interests were disregarded by the Dutch Game-act of 1857. It took until 1923 before this situation was changed by the introduction of a new hunting-law. This new Game-act duely promoted the farmer-interests.

Noten

1. Tot 1879 heette het Verslag 'Verslag van den landbouw in Nederland'; vanaf 1879 'Verslag over den landbouw in Nederland'. Vanaf 1877 werd het Verslag opgesteld op last van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, daarvoor op last van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.
2. In het Verslag van 1887-1889 ontbreekt deze tabel. De indruk bestaat dat deze tabel vooral in de jaren negentig onvolledig werd ingevuld (zie ook Husson 1949).
3. Zie artikel 1, 2, 28 en 29 Jachtwet 13 juni 1857 (Staatsblad nummer 87). De grondeigenaar of jachtgerechtigde moest wel in het bezit zijn van een, door de Staat afgegeven, jachtake of buitengewone machtiging. Ook mocht hij derden schriftelijk machtigen om op zijn terrein wild te doden of te vervolgen, maar deze lieden moesten dan wel in het bezit zijn van een jachtake of buitengewone machtiging. Menige boer en houthouder vond dat de Jachtwetgeving ook grondeigenaren te veel beperkte in de strijd tegen het Konijn. Het liefst wilde men Konijnen op eigen grond vervolgen met alle mogelijke middelen gedurende het gehele jaar (Verslag 1861, bladzijde 132). Het afgeven van buitengewone machtigingen was voor velen onvoldoende om schade te voorkomen. Zie ook: Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit 11 maart 1904 nummer 28'' (onder voorzitterschap van mr. E.H.J. Zinnincq Bergmann 1910) bladzijde 27ff). De commissie vond overigens dat opgaven van wildschade vaak overdreven waren.
4. Dit recht was na de Franse overheersing weer door Willem I hersteld.
5. Na 1860 was het volgens De Rijk (1986) met de premiereregeling door de overheid vrijwel gedaan, met uitzondering voor de Vos. Zie ook Ritzema Bos (1879).
6. Met herten bedoelde men waarschijnlijk alleen het Edelhert (zie Ritzema Bos 1879, Van Bemmelen 1864; zie ook het Verslag van de Staatscommissie, genoemd bij noot 3).
7. De jachttijd voor grofwild werd per provincie door een afzonderlijk reglement geregeld, vastgesteld door de provinciale besturen, (Jachtwet 1857 artikel 9). In Gelderland was de jachttijd voor grofwild sterk beperkt, teneinde een goede wildstand te bevorderen (Brouwer 1949).

LITTERATUUR:

- Bemmelen, A.A. van (1864):** Lijst der zoogdieren tot heden in den wilden staat in Nederland waargenomen. Bouwstoffen voor eene fauna van Nederland 3e deel, Leiden. p. 228-254.
- Bloemers, J.H.F. (1933):** De ontwikkeling van het jachtrecht en zijn toekomst bij de vorming van jacht-schappen. Dissertatie, Zutphen. 307 p.
- Brouwer, G.A. (1949):** Enige historische bijzonderheden over het edelhert in Nederland en een beschouwing over de Veluwe herten als natuurbeschermingsobject. In: Besemer, A.F.H. et al. In het voetspoor van Thijssen. Wageningen. 413 p.
- Brouwer, G.A. (1956):** De verarming van de fauna. De zoogdieren. In: Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland. Amsterdam p. 113-125.
- Bull, P.C. (1962):** Population dynamics of the wild rabbit *Oryctolagus cuniculus* (L.). Science Review 20 (2) : 23-26.
- Geraedts, G. (1983):** De bestrijding van wolven in het departement van de Nedermaas. De Maasgouw 102 : 113-127.
- Husson, A.M. (1949):** Over het voorkomen van de hamster (*Cricetus cricetus* L.) in Nederland. Publicaties van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg II : 13-55.
- Jelles, J.G.G. (1968):** Geschiedenis van beheer en gebruik van het Noordhollandse Duinreservaat. Mededeling Instituut voor Toegepast Onderzoek in de Natuur 87/1968. 143 p.
- Klinken, J. van (1982):** 'Schadelijk gedierte' in de jaarverslagen van Gedeputeerde Staten van Groningen over de periode 1850-1860. De Levende Natuur 84 /5/6): 155-158.
- Pelzers, E. (1986):** Enige notities over archieven met zoogdiergegevens uit de negentiende eeuw. Lutra 29 : 208-210.
- Pelzers, E., F. Coenders & A. Lenders (1984):** Enige achtergronden van de toename van hamsters (*Cricetus cricetus* L.) in Zuid-Limburg. Natuurhistorisch Maandblad 73 : 207-213.
- Pelzers, E. & J. Thissen (1985):** Over konijnenplagen in Midden- en Zuid-Limburg 1860-1920. Natuur historisch Maandblad 74 : 143-146.
- Ritzema Bos, J. (1879):** Landbouwdierkunde deel 1. Groningen. 461 p.
- Rijk, J.H. de (1986):** Vangsten van Wezel, Bunzing en Vos in Nederland in 1849. Huid en Haar 5 (1) : 6-9.
- Wijngaarden, A. van (1957):** The rise and disappearance of continental vole plague in the Netherlands. Verslagen Landbouwk. Onderz. 63.15. 21 p.